

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

دکتر محمدحسن تقیه*

چکیده

زیبایی‌شناسی ادبی از کشف گونه‌های ادبی و پیوند لفظ و معنا با بررسی‌های زبانی بحث می‌کند که ساختار بلاغی کلام، جلوه‌ای از آن به شمار می‌آید. در این میان، تشبیه به عنوان یکی از جنبه‌های علم بیان و مولفه‌های زیبایی‌شناختی ادبی، ویژگی خاصی نسبت به دیگر باب‌های علوم بلاغی دارد که بیان آسان و سریع منظور خود، شیوایی و زیبایی سخن، نمکین کردن کلام و پرکاربرد بودن آن از جمله محسنات آن به شمار می‌رود. پژوهش‌گر بدون تعصب دینی بر این باور است همان‌گونه که پیشوایان ما در رهبریت دینی مسلمانان بلندمرتبه‌اند از جنبه ادبی و زیبایی‌شناسی ادبی نیز در اوج قرار دارند به گونه‌ای که ادیبان و دانشمندان علم بلاغت را به تحسین و نکوداشت آن‌ها واداشته است. در این میان، خطبه فدکیه اثر جاویدان زهرا(س) با ممتاز بودن جنبه‌های ادبی‌اش، علاوه بر جنبه‌های فقهی، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و... همواره مورد توجه دین‌پژوهان، ادیبان و ادب‌دوستان بوده است. زیرا حضرت زهرا(س) با استفاده بهینه از تشبیه‌گفتمان دینی و عقیدتی خود را با بهترین و زیباترین واژگان، اصطلاحات و تعبیرها برای مخاطبان روشن می‌سازد. بی‌گمان خطبه فدکیه، یک شاهکار ارزنده ادبی است که از صور خیال، بلاغت و فصاحت سرشار برخوردار است و پژوهش حاضر نیز گامی هر چند کوچک برای رونمایی از جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی خطبه گران‌سنگ فدکیه است که شاید کمتر مورد توجه پژوهش‌گران و ادیبان قرار گرفته است.

---

* عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور تهران.

تاریخ پذیرش: ۹۷/۶/۳۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۵/۳

□ فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی ❖ سال شانزدهم ❖ شماره ۳۶

واژه‌های کلیدی

زیبایی‌شناسی، تشبیه، خطبه فدکیه، زهرا(س)، علم بلاغت

مقدمه

امروز در دنیای ارتباطات ثابت شده است بهترین سبک اطلاع‌رسانی به مخاطب، به کارگیری روش غیر مستقیم در بیان سخن و گفتمان خود به مخاطب است. بنا بر این اگر یک سخنران و نظریه‌پرداز نتواند در بیان سخنان و گفتمان خود از شیوایی و فصاحت علم بلاغت سود جوید در رسیدن به هدف غایی خود نیز ناتوان خواهد بود.

از این رو، پیشوایان دینی ما برای رساندن پیام خود و ابلاغ رسالتشان، بهینه و بنا بر مقتضای حال از این ابزار ادبی استفاده می‌کردند. آن‌ها نه تنها از دیدگاه دینی و مذهبی جایگاه ویژه‌ای در میان جهانیان داشته، بلکه از دیدگاه ادبی نیز صاحب گفتمان و نظریه بوده‌اند که ادب پژوهان به آن کمتر پرداخته‌اند. نمونه بارز آن خطبه فدکیه حضرت زهرا(ص) است.

با بررسی سخنان گهربار آن حضرت، نشان داده می‌شود دیدگاه برخی افراد را که به شخصیت پیشوایان و امامان ما یک سویه نگریسته، و بر این باورند که رهبران دینی جامعه اسلامی به ویژه حضرت زهرا(س) تنها از بُعد دینی، تربیتی و اخلاقی سرآمد جامعه بوده‌اند، خط بطلان می‌کشد زیرا آن‌ها علاوه بر رهبریت دینی و زیبایی‌شناسی اخلاقی از نظر سخنوری، زیبایی‌شناسی ادبی و به کارگیری جلوه‌های زیبای ادبی در اوج فصاحت، بلاغت و سایر جنبه‌های ادبی بوده، و سرمشق و الگوی بسیار ارزشمندی برای پیروان دینی خود هستند.

بیان مسأله

موضوع زیبایی‌شناسی از گذشته‌های دور مورد توجه بشر قرار گرفته، و برای ادیبان و دوست‌داران ادب ارزشمند بوده و جایگاه ویژه‌ای داشته است.

بی‌گمان سخنان آتشین، شیوا و رسای حضرت زهرا(س) با بهره‌گیری از واژگان،

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه ۱۱۱

اصطلاح‌ها و عبارات‌های پر نغز و متناسب لفظ با معنا، گونه‌ای بلاغی و نمونه‌ای از زیبایی‌شناسی ادبی است که مخاطب خود را با خطبه‌ای فصیح و بلیغ از دورنمای سیاست، حکمت و معرفت آگاه می‌نماید.

آنچه از دیرباز مورد توجه پژوهش‌گران دینی قرار گرفته، اثبات جنبه تاریخی و محتوایی خطبه فدکیه بوده است؛ به عبارتی دیگر، آن‌ها بیشتر در پی مستندسازی و راستی‌آزمایی متن خطبه بوده، و کمتر علمی و آکادمیک به جنبه‌های ادبی و بلاغی آن پرداخته‌اند. با بررسی آثار و شاه‌کارهای دینی و ادبی بیشتر بر آن بوده‌اند تا به تعریف و تمجید از شخصیت کم‌مانند سخنران فدک پردازند که البته حضرت فاطمه (ع) به حق، شایسته چنین ویژگی‌هایی بوده است. ولی به نظر می‌رسد باید به جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی خطبه ارزشمند و گران‌سنگ نیز پرداخته شود. پس چه زیباست که شخصیت زهرا (س) از دیدگاه‌های گوناگون زیبایی‌شناسی ادبی، اخلاقی و... نیز مورد نقد و بررسی قرار گیرد! البته نگارنده در این پژوهش تنها به بخشی از زیبایی‌شناسی ادبی وی می‌پردازد!

پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق

پرسش‌ها و فرضیه‌هایی که روند تحقیق بر مبنای آن‌ها پایه‌ریزی می‌شود عبارتند از:
الف) تشبیه چه نقشی در زیبایی‌شناسی ادبی خطبه فدکیه دارد؟ بی‌گمان اعتبار نظم و نثر ادبی به میزان به کارگیری علم بلاغت در آن بستگی دارد. از این رو سبک شعر یا نوشتار به تنهایی و بدون ساختار بلاغی نمی‌تواند ادیب را به هدف غایی برساند. با بررسی دقیق بلاغی خطبه فدکیه می‌توان در آن تشبیه‌هایی یافت که پایه و اساس اندیشه فکری و عقیدتی آن حضرت را به آسانی برای مخاطب روشن می‌سازد.

ب) آیا تشبیه‌های به کارگرفته شده، می‌تواند مبنای مهندسی زیبایی‌شناسی ادبی قرار گیرد؟ متن گفتاری یا نوشتاری نمی‌تواند از دانش اطلاع‌رسانی روز و کارآمد به مخاطب خود بی‌بهره باشد. نیک می‌دانیم که بهترین سبک آگاهی‌سازی جامعه آن روز عرب‌ها استفاده بهینه از ذوق

۱۱۲ جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

ادبی بوده است که تشبیه‌های به کار رفته در این خطبه تجربه‌ای گران‌بها برای سرمشق گرفتن از آن‌هاست تا شاگله‌ای ادبی صورت گیرد.

ج) وجه تمایز زیبایی‌شناسی ادبی خطبه فدکیه چیست؟

کهن بودن، رسابودن، به کارگیری تشبیه‌های زیبا و دلنشین و بدیهه‌سرایی در این خطبه سنجش و معیار خوبی است که تصویرسازی بسیار زیبا و کم‌مانندی را شکل می‌دهد.

اهداف تحقیق

- درک معانی و مفاهیم ارزشمند خطبه فدکیه با بیان نکته‌های زیبایی‌شناسی ادبی
- بیان نقش تشبیه در زیبایی‌شناسی ادبی
- پایه‌گذاری سبکی نوین برای شناساندن پیشوایان و رهبران دینی به جهانیان
- یک‌سویه ننگریستن به شخصیت زهرا(س) و بررسی شخصیت ادبی آن معصوم
- ارایه منبع و مرجعی مستند و آکادمیک برای پژوهش‌گران حوزه دینی و ادبی

پیشینه موضوع

قرن‌هاست دین‌پژوهان و دانشمندان دینی همه تلاش خود را کرده، و می‌کنند تا تاریخی‌ترین و با ارزش‌ترین متون دینی جهان را به مخاطبان تشنه خود بشناسانند. خوشبختانه کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری جداگانه پیرامون زندگی، شیوه‌ها و زیبایی‌شناسی‌های رفتاری، تربیتی، اخلاقی و... حضرت زهرا(س) نگاشته شده است ولی تا آن‌جا که اطلاع دارم در زمینه بررسی و کاوش جنبه‌های زیبایی‌شناسی ادبی به ویژه جایگاه تشبیه در خطبه فدکیه کمتر پژوهشی انجام شده است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

شناخت علمی و ادبی رهبران دینی جامعه کمک شایانی می‌کند تا مفاهیم و آموزه‌های دینی،

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکيه ۱۱۳

بهتر و کامل‌تر به پیروان ادیان منتقل گردد. بنا بر این مستندسازی توان ادبی آن‌ها از آن جهت بیشتر اهمیت پیدا می‌کند که آگاهی دینی از راه ادبیات به مخاطب شور و شوق دوچندانی برای درک آن آموزه‌های دینی و عقیدتی می‌دهد. از سویی دیگر شناخت پایه‌گذاران هر سبک و حوزه ادبی برای یک پژوهش‌گر بسیار با ارزش‌تر نمود پیدا می‌کند زیرا می‌تواند پایه و ریشه آن سبک را بهتر شناسایی کند و تصویر ادبی رهبران دینی خود را به رخ جهانیان بکشد. اهمیت این تحقیق در آن است که جلوه‌ای نوین از زیبایی‌شناسی در حوزه ادبیات را برای مخاطب نشان می‌دهد تا بتواند به دور از هر گونه پیشداوری و دیدگاه و تعصب نابه‌جای شخصی به گذشته رهبران دینی خود ببالد.

روش پژوهش

با توجه به نو بودن موضوع، مهم‌ترین چالش پیش روی نگارنده، نبود یا کمبود منابع در این زمینه بود؛ البته با توجه به چند زبانی بودن پژوهش‌گر مقاله به رغم بضاعت کم علمی تلاش شد تا با یافته‌های دقیق بلاغی و ادبی، پژوهشی درخور ارایه شود. از این رو، روش و ابزار گردآوری اطلاعات پژوهشگر، نظری کاربردی است. بدین گونه که منابع نظری موضوع از کتابخانه‌ها گردآوری، و با به کارگیری نمونه‌ها و شواهد، پژوهش انجام می‌شود.

شخصیت حضرت زهرا(س) و چرایی خطبه فدکيه

لازم است پیش از ورود به این موضوع اشاره شود که زیبایی اخلاقی دختر پیامبر اسلام نیز زبان‌زد همه مذاهب اسلامی است. «فاطمه(س) شخصیت فرزانه و انسان والایی است که نشان و ویژگی زن بودن را به همراه دارد تا هم نشان قدرت بی‌همانند خدا و توانایی شگرف او در کران تا کران هستی باشد و هم شاهکار بدیع آفرینش را بر تارک تاریخ بشر» (قزوینی، ۱۳۹۰: ۵۱) به طور مستند از جابر بن عبدالله انصاری نقل شده که پیامبر(ص) فرمود: جبرئیل بر من نازل شد و فرمود: «بَا أَحْمَدُ لَوْلَا لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ، وَ لَوْلَا عَلِيٌّ لَمَا خَلَقْتُكَ وَ لَوْلَا فَاطِمَةُ لَمَا

۱۱۴ جلودهای زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

خَلَقْتُمْ!»: «ای احمد! اگر تو نبودی موجودات را نمی‌آفریدم. و اگر علی علیه‌السلام نبود، تو را نمی‌آفریدم. اگر فاطمه(س) نبود شما دو نفر را نمی‌آفریدم» (قمی، ۱۳۷۶: ۱۰)

برخی بر این باورند که ویژگی‌های برجسته و کم‌مانند حضرت زهرا(س) دختر حضرت محمد(ص) به برکت وجود پدر گرامی‌اش، پیامبر اسلام است. بی‌گمان فاطمه زهرا(س) بزرگ‌بانوی جهان اسلام، با همراهی همای رحمت، حضرت علی(ع) و یازده فرزند معصومان نقش به‌سزایی در گسترش دین روشننگر اسلام داشته است. ولی در بیان بزرگواری شخصیت حضرت زهرا(س) بدین سخن پر نغز و ناب رسول گرامی اسلام بسنده می‌کنیم که می‌فرماید: «فَاطِمَةُ بَضْعَةٌ مَنِّي يَسْرُنِي مَا يَسْرُهَا = فاطمه، پاره تن من است؛ خوشحالی وی، شادمانی مرا در پی دارد.» (شهاب‌الدین، ۱۹۹۷: ۱۵۶)

حضرت زهرا(س) بنا بر مقتضای حال امت اسلامی و بر پایه علوم بلاغی: معانی، بیان و بدیع به بیان مقصود و منظور خود به شیوه‌های گوناگون زیبایی‌شناسی ادبی سخنرانی می‌کند تا بتواند به خوبی اطلاع‌رسانی و آگاهی‌سازی بنماید. البته جای بسی دریغ است که همه سخنان و شاه‌کارهای دینی و ادبی وی به دست ما نرسیده، و تنها بخش کمی از آثارش در دسترس جامعه قرار گرفته است.

البته با وجود این، از دیرباز دیدگاه سنجیده و بیدارگر فاطمه(س) مورد توجه دین‌پژوهان و بزرگان اسلام بوده است. ژرفانگری دینی و ادبی اش با به کارگیری «لفظ» و «معنا» به زیباترین و دل‌انگیزترین سبک که در «خطبه فدکیه» بروز می‌کند می‌تواند مهندسی فصاحت و بلاغت را به ادیبان، نویسندگان و دوست‌داران ادبیات جهان آموزش دهد.

چرایی خطبه فدکیه

زمین‌هایی را که بدون جنگ و خون‌ریزی به مسلمان‌ها می‌رسید، «قیء» می‌نامیدند. البته خدای بزرگ اختیار آن‌ها را به پیامبر گرامی اسلام(ص) واگذار کرد؛ یکی از این زمین‌ها، «فدک» نام داشت. با نزول آیه مبارک «وَأْتِ ذِي الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه ۱۱۵

تَبْدِيرًا» (إسراء/۲۶)، رسول خدا فدک را به حضرت زهرا(س) بخشید و فرمود: «يَا فَاطِمَةُ! لِكِ فَدَكٌ» (زنجانی، ۱۳۸۱: ۳۱)

اما پس از رحلت حضرت محمد(ص) فدک از وی پس گرفته می‌شود؛ از این رو دختر پیامبر گرامی اسلام بر آن شد تا خودش جهت باز پس‌گیری آن مستقیماً برای مردم «در مسجد پیامبر سخنرانی کند که به «خطبه فدکیه» معروف گردید. (خلجی، ۱۳۹۰: ۱۳)

در این جا لازم است به برخی مستندات خطبه فدکیه اشاره گردد: «ابن طیفور می‌گوید: این سخنان بلیغ و شیوا، از آن فاطمه نیست. زید بن علی پاسخ داد: ... پدر من نیز آن را به روایت جدم، از مادرم فاطمه(س) نقل می‌کرد.» (قزوینی، ۱۳۹۰: ۴۳۱) و یا «حضرت زهرا(س) دارای حجج بالغه‌ای است. دو خطبه ایشان در باره ولایت مشهور است. اهل بیت (ع) فرزندان‌شان را همانند حفظ قرآن به حفظ این دو خطبه وا می‌داشتند. (عاملی، ۱۳۵۵: ۳۹۲)

زهرا(س) در این سخنرانی و خطبه ارزشمند به انحراف امت اسلامی پس از رحلت پیامبر(ص)، معارف توحیدی، فقهی و حقوقی اسلام، اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی و فلسفه سیاسی امامت و نقش آن در راهنمایی مردم اشاره می‌کند.

بی‌گمان بیش از آن که به زیبایی‌شناسی ادبی این سخنرانی ارزشمند پرداخته شود به درون‌مایه آن پرداخته شده است. بنا بر این بایسته و شایسته است که همه سویه به این خطبه نگریسته شود و تنها به متن ظاهری و محتوای غیر ادبی بسنده نشود. البته اگر بخواهیم همه جوانب علم بلاغت و صور خیال در این خطبه روشن گردد در یک مقاله نمی‌گنجد. از این رو پژوهش‌گر تنها به زیبایی‌شناسی ادبی با به کارگیری تشبیه در این سخنرانی می‌پردازد.

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) خطبه فدکیه

زیبایی‌شناسی^۱ که از سده هجدهم به عنوان یک دانش نوپا شناخته شد به نقد و بررسی هر گونه علم و فنی که پیرامون زیبایی بحث می‌کند می‌پردازد. البته «زیبایی امری ذهنی و

1- Aesthetics

۱۱۶ جلودهای زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

انتقال‌ناپذیر است.» (رجینالد هالینگ، ۱۳۹۳: ۸۰) وجه تمایز این علم با دیگر علوم مانند فیزیک، شیمی و... در این است که زیباشناسی بر مخاطب خود تأثیر عاطفی، روحی و روانی دارد. از این رو، زیبایی‌شناسی ادبی حس خوشایندی و امیدواری را در دوست‌داران ادب برمی‌انگیزد. زیرا به زندگی فردی و اجتماعی بشر ارزش و معنا می‌بخشد.

بی‌گمان ادبیات هر زبانی یکی از حوزه‌های زیبایی‌شناسی به شمار می‌رود و یکی از جلودهای زیبایی‌شناسی ادبی، موضوع تشبیه است. زیرا تشبیه اهمیت و ارزش ویژه‌ای در علم بلاغت دارد. همان گونه که نیک می‌دانید علم بیان سه باب به نام‌های تشبیه، مجاز و کنایه دارد. و کارکرد هر سه (تشبیه، مجاز و کنایه) برای اطلاع‌رسانی و آگاهی‌سازی غیر مستقیم، و هم‌چنین برطرف کردن پیچیدگی معنای سخن و کلام است. البته دانشمندان بلاغت بنا بر اهمیت موضوع، در کتاب‌های خود بخشی جداگانه را در باره تشبیه اختصاص داده‌اند زیرا «تشبیه، ارزش و اهمیت ویژه‌ای دارد.» (شیرازی، ۱۳۹۴: ۵۵)

تشبیه، همانند کردن چیزی به چیز دیگر بوده، و غرض از آن، بیان آسان و سریع منظور خود، شیوایی و زیبایی سخن، نمکین کردن کلام و پرکاربرد بودن آن است. با بررسی و کنکاش علمی و ادبی در سخنان حضرت زهرا(س) مشخص می‌گردد قدرت بیان و رسایی خطبه فدکیه جدای از بُعد دینی آن در به کارگیری تشبیه‌هایی است که سخنران و خطیب، ساده‌تر و روان‌تر به بیان هدف‌های خود می‌پردازد. بنا بر این اگر تشبیه‌های به کار رفته در خطبه فدکیه را بررسی کنیم به این نتیجه می‌رسیم که هنر و توانایی آن بانوی بزرگوار در رساندن کلام خود چقدر سنجیده و بجاست که با نادیده گرفتن تشبیه‌ها از زیبایی‌شناسی متن نیز بسیار کاسته خواهد شد.

البته نویسنده مقاله قصد ندارد به بیان تشبیه در علم بیان بپردازد زیرا در این زمینه به اندازه لازم توضیح داده شده، بلکه بر آن است تا برای مخاطب و ادب‌دوستان تبیین نماید حضرت زهرا(س) چگونه مقصود و منظور خود را با بهره‌گیری از تشبیه برای مخاطب خود روشن می‌ساخت.

نمونه‌هایی از جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

تشبیه لغوی که بر مشارکت چیزی با چیز دیگر با بیان وجه شبه است:

حَتَّى تَفْرَى اللَّيْلُ عَنْ صُبْحِهِ = تا شکافتن دامن شب و رخ نمودن سپیده صبح. که شب (اللَّيْلُ)، مشبه و پرده تاریک سیاه، مشبه‌به بوده که در مقام استعاره حذف شده است. بنا بر این به زیبایی هر چه تمام‌تر زهرا(س) شب را به پرده تاریک سیاهی تشبیه می‌کند که دریده می‌شود و از شکافتن آن، سپیده صبح پدیدار می‌گردد.

تشبیه اصطلاحی، بر مشارکت چیزی با چیز دیگر در صفتی با آوردن ادات تشبیه «کاف» و مانند آن دلالت می‌کند:

أ) قَدْ تَجَلَّى لَكُمْ كَالشَّمْسِ الضَّاحِيَةِ أَنِّي ابْتِئْتُه = این که من دختر پیامبر اسلام هستم برایتان همانند خورشید تابان، روشن است. که (أَنِّي ابْتِئْتُه: مشبه)، (الشَّمْسِ الضَّاحِيَةِ: مشبه به) و (کاف) ادات تشبیه بوده، و وجه شبه یعنی وضوح و روشنی نیز حذف شده است.

ب) ظَهَرَتْ فِيكُمْ حَسِيكَةُ النِّفَاقِ = خار نفاق در میان شما پدیدار شد. رابطه بین مشبه و مشبه به اضافی بوده، و اصل تشبیه بدین گونه است: ظَهَرَتْ فِيكُمْ النِّفَاقُ كَالْحَسِيكَةِ. در نتیجه نفاق (مشبه)، الحسیکه (مشبه به) و ادات تشبیه و وجه شبه در آن حذف شده‌اند.

تشبیه به اعتبار مشبه و مشبه به

«مشبه و مشبه به» دو رکن تشبیه به حساب می‌روند که به اعتبار آن‌ها تقسیم‌هایی صورت می‌گیرد. (الفتازانی، د. ت: ۱۱/۲) بی‌گمان بیان جزئیات آن‌ها در این جا سخن را به درازا می‌کشاند:

۱- دو طرف حسی دیداری (الهاشمی، ۱۳۶۷: ۲۵۸):

الف) وَكُنْتَ بَدْرًا وَنورًا يُسْتَضَاءُ بِهِ عَلَيْكَ تَنْزِلُ مِنْ ذِي الْعِزَّةِ الْكُتُبُ

= تو مانند ماه، کامل و پرتوافکن بودی! پیام‌های خداوند شکست‌ناپذیر، نیز برای تو فرستاده می‌شد. در این جا کُنْتَ بَدْرًا وَنورًا در اصل (کنت کبدر) و (کنت کنور) بوده که ضمیر (ت)، مشبه و (بدرًا) و (نورًا) مشبه‌به، و هر دو حسی بصری‌اند که مشبه و مشبه‌به، هر دو مفرد

غیر مقیدند.

(ب) إطفاء أنوارِ الدین = خاموش کردن چراغ دین. البته اصل تشبیه بدین‌گونه است: (إطفاء الدین كالنور). (الدین) مشبه، امری عقلی و مفرد غیر مقید بوده، و (النور) مشبه‌به، امری حسی و مفرد غیر مقید است. البته این تشبیه در زمره تشبیه‌های معقول به محسوس به شمار می‌رود.

(ج) خَضَعَت نُعْرَةَ الشُّرْكَ = فریاد شرک خاموش شد. اصل تشبیه (خَضَعَتِ الشُّرْكَ كَالنُّعْرَةِ) بوده، که (الشُّرْكَ) مشبه و عقلی مفرد غیر مقید و (النُّعْرَةُ) مشبه‌به، حسی بصری و مفرد غیر مقید است و در زمره تشبیه‌های معقول به محسوس به حساب می‌آید.

تشبیه متعدّد و غیر متعدّد؛ البته تشبیه غیر متعدّد که یک مشبه و مشبه‌به در آن است.

(الف) خَبَّتْ نِيرَانِ الْحَرْبِ = آتش جنگ فروکش کرد. برای مشبه (الحرب)، یک مشبه (نیران) آمده است.

(ب) دَارَتْ لَكُمْ بِنَا رَحَى الْإِسْلَامِ = به پاس ما آسیاب اسلام برایتان چرخید. برای مشبه (الإسلام)، یک مشبه به (رَحَى) آمده است.

تشبیه متعدّد آن است که یک طرف تشبیه یا طرفین آن بیش از یکی باشد. (همان: ۲۶۲):

۱- تشبیه جمع:

تَعْبُدُونَ الْأَصْنَامَ وَتَسْتَقْسِمُونَ بِالْأَزْلَامِ، مُدَقَّةَ الشَّارِبِ، وَنُهْزَةَ الطَّامِعِ = شما بت‌پرست و قماربازید در حالی که لقمه شکار هر آزمند و تک شعله هر شتابان بودید. در این‌جا برای یک مشبه، چندین مشبه‌به ذکر گردیده است؛ ضمیر (واو) تَسْتَقْسِمُونَ مشبه، (مُدَقَّةَ الشَّارِبِ) و (نُهْزَةَ الطَّامِعِ) مشبه به‌اند.

۲- تشبیه مفروق

فَاسْمَعُوا إِلَيَّ بِأَسْمَاعٍ وَاعِيَةٍ وَقُلُوبٍ رَاعِيَةٍ = با گوش‌هایی شنوا و دل‌هایی نرم به من گوش فرا دهید. در این‌جا دو مشبه (أَسْمَاعٍ وَقُلُوبٍ) و دو مشبه‌به (واعية و راعية) داریم که بعد از هر مشبه، مشبه‌به آن می‌آید.

وجه شبهه

وجه شبهه، عبارت است از ویژگی و معنایی که در مشبه و مشبه‌به مشترک است و رکن دیگر تشبیه به شمار می‌آید. (همان: ۲۶۹):

۱- وجه شبهه تحقیقی، معنایی است که در هر دو طرف تشبیه واقعاً هست.

قَدْ كُنْتَ ذَاتَ حَمِيَّةٍ مَا عِشْتَ لِيْ أَمْشِي الْبَرَّاحَ وَأَنْتَ كُنْتَ جَنَاحِي

= ای پدر بزرگو! تا تو زنده بودی من تکیه‌گاه و پشتیبان داشتم و با احترام میان مردم راه می‌رفتم در حالی که تو برای من بال بودی. ضمیر (ت) مشبه، (جناحی) مشبه‌به بوده، ادات تشبیه و وجه شبهه حذف شده‌اند. وجه شبهه آنها، پشتیبانی و حمایت کردن است که در مشبه و مشبه‌به واقعاً هست.

۲- وجه شبهه تخیلی که مشبه، واقعی ولی مشبه‌به، خیالی باشد. (همان: ۲۷۴):

نَصْبِرْ مِنْكُمْ عَلَيِّ مِثْلَ حَزِّ الْمُدَى = ما همانند خنجرى بر گلو خلیده شکیبایی کردیم. وجه شبهه تحمل سختی‌ها و رنج‌هاست. ضمیر مستتر نحن در نَصْبِرْ، مشبه و حقیقی است ولی وجه شبهه در مشبه به (حَزِّ الْمُدَى)، خیالی است.

۳- وجه شبهه ذاتی که وجه شبهه در ذات و درون مشبه و مشبه‌به است:

وَأَطَّلَعَ الشَّيْطَانُ رَأْسَهُ مِنْ مَعْرِزِهِ = شیطان از لاک خود سر بر آورد. در این‌جا فریبکاری، وجه شبهه است که در ذات مشبه (فتنه) و مشبه‌به (شیطان) وجود دارد و فصل مشترک آنها به شمار می‌آید.

۴- عَرَضِيَّ که بیرون از ذات دو طرف است:

قَدْ تَجَلَّى لَكُمْ كَالشَّمْسِ الضَّاحِيَةِ أَنِّي ابْتَنَيْتُهُ = این که من دختر پیامبر اسلام هستم برایتان مانند خورشید تابان، روشن است. در این‌جا (أَنِّي ابْتَنَيْتُهُ؛ مشبه) و (الشَّمْسِ الضَّاحِيَةِ؛ مشبه‌به) بوده، و دلیل واضح به شمس تشبیه شده که از جهات ابهام نداشتن و روشن بودن وجه شبهه اضافی است.

۱۲۰ جملوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه

۵- وجه شبه حقیقی عقلی که مقابل اضافی بوده، معنایی است مستقل و غیر نسبی:
ظَهَرَتْ فِيكُمْ حَسِيكَةُ النِّفَاقِ = در میان شما خار نفاق پدیدار شد. در این جا (النفاق)، مشبهه (حَسِيكَةُ) مشبه‌به بوده، و وجه شبه و ادات تشبیه حذف شده‌اند. البته وجه شبه (دو رویی) عقلی است.

۶- وجه شبه حقیقی حسی:

وَكُنْتَ بَدْرًا وَ نَوْرًا يُسْتَضَاءُ بِهِ عَلَيْكَ تَنْزِيلُ مِنْ ذِي الْعِزَّةِ الْكُتُبِ
زهرا(س) با سخن (کنت کبدر و کنور یستضاء به) چهره پیامبر را به ماه کامل و پرتوافکن بر جهانیان تشبیه می‌نماید و در این جا زیبایی، وجه شبه حسی است.
۷- وجه شبه واحد، آن گاه که یک معنایی است:

نَجْمَ قَرْنِ الضَّلَالَةِ = شاخ گمراهی خودنمایی کرد. در این جا (الضلالة)، مشبه (قَرْنُ)، مشبه‌به و وجه شبه (خودنمایی کردن) است.

۸- وجه شبه مرکب که به آن «تمثیل» یا «منزله الواحد» نیز می‌گویند:
وَتَسْتَجِيبُونَ لِهَتَافِ الشَّيْطَانِ الْغَوِيِّ وَ إِطْفَاءِ أَنْوَارِ الدِّينِ الْجَلِيِّ وَ إِهْمَالِ سُنَنِ النَّبِيِّ الصَّفِيِّ = و به بانگ شیطان فریبکار، خاموش کردن فروغ دین و بی توجهی به سنت‌های پیامبر برگزیده پاسخ گفتید. در این جا بهانه‌گرفتن، دورویی کردن و نیرنگ‌زدن در رسیدن به هدف خود از راه نادرست وجه شبه مرکب‌اند.

تشبیه مشروط که در اصل «مبتذل» بوده، ولی با تصرف در وجه شبه به «غریب» تبدیل می‌شود:

تَجَهَّمَتْنَا رِجَالٌ وَ اسْتُخِفَّ بِنَا لَمَّا فُقِدَتْ وَ كُلُّ الْأَرْضِ مُغْتَصَبٌ
هنگامی که تو از میان ما رفتی بزرگان با ما ترش‌رویی کردند. گویی همه کره خاکی غصب گردید. در این جا با چند شرط عدمی، مانند (ترش‌رویی کردن)، (رفتن) و (غصب‌شدن) که برای مشبه‌به می‌آورد، بلیغ و غریب گردیده، و به تشبیه زیبایی خاصی بخشیده است.

جلوه‌های زیبایی‌شناسی ادبی (تشبیه) در خطبه فدکیه [۱۲۱]

تشبیه ضمنی که در آن مشبه، مشبه به و ادات تشبیه صریحاً ذکر نمی‌شود بلکه از ضمن کلام فهمیده می‌شود و مقابل تشبیه صریح است. (الجارم، ۱۴۱۰: ۴۷)

فَدُونَكَا مَخْطُومَةً مَرْحُولَةً مَزْمُومَةً، تَكُونُ مَعَكَ فِي قَبْرِكَ وَ تَلْقَاكَ يَوْمَ حَشْرِكَ وَ نَشْرِكَ =
این مرکب زین کرده، و لجام زده را همراه تو در گور تا روز رستاخیز بگیر و ببر! در این جا نیز
خلافت یا فدک را به شتر تشبیه کرده، و برای آن (مشبه به) سه صفت: مَخْطُومَةً (افسار زده)،
مَرْحُولَةً (زین کرده) و مَزْمُومَةً (لجام کرده) آورده است که این صفات، لازمه و وجه شبه هستند
ولی مشبه، مشبه به و ادات تشبیه صریح ذکر نشده‌اند.

تشبیه قوی که دو رکن وجه شبه و ادات، و یا سه رکن مشبه، وجه شبه و ادات حذف گردد. (الهاشمی،
۱۳۶۷: ۲۸۰)

أَنْتُمْ عِبَادَ اللَّهِ، نُصَبُ أَمْرَهُ وَ نَهْيَهُ وَ حَمَلَةُ دِينِهِ وَ وَحْيِهِ = ای بندگان خدا! شما مخاطبان امر و
نهی، و حاملان دین و وحی خدا هستید. اصل این تشبیه (أَنْتُمْ عِبَادَ اللَّهِ، كُنْصَبُ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ
وَ كَحَمَلَةِ دِينِهِ وَ وَحْيِهِ فِي حِفْظِ الْإِسْلَامِ) است. در این جا (أَنْتُمْ) مشبه و (نُصَبُ أَمْرِهِ وَ نَهْيِهِ وَ حَمَلَةُ
دِينِهِ وَ وَحْيِهِ) مشبه به است. علت قوی بودن این تشبیه، حذف ادات و وجه شبه است.

نتیجه

با آسیب‌شناسی متون دینی به نکته‌ای می‌رسیم که دانشمندان دینی و ادیبان امت اسلامی بیشتر تلاش کرده‌اند زوایای تاریخی، دینی و اجتماعی این متون را نقد و بررسی نموده، و کمتر به مفاهیم ادبی، بلاغی و زیبایی‌شناسی آن پرداخته‌اند. نمونه گویا و بارز آن سخنان رسا و گویای فاطمه (س) است که آن‌ها در دوره‌های گوناگون از بُعد تاریخی خطبه فدکیه را برای مردم زمانه خود مستندسازی و اثبات نموده، ولی کمتر به موضوع زیبایی‌شناسی ادبی این خطبه اشاره کرده‌اند. در حالی که با بررسی زیبایی‌شناسانه ادبی متن خطبه فدکیه بدین نتیجه می‌رسیم که حضرت فاطمه (س) برای بیان منظور و مقصود خود بسیاری از انواع تشبیه را در سخنان ارزشمند خود به کار می‌گیرد.

منابع و مأخذ

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن ابی طاهر، احمد بن ابی طاهر. بلاغات النساء. قم: انتشارات الشریف الرضی، ۱۳۲۶ق.
- ۳- تفتازانی، سعدالدین (د. ت). شرح مختصر المعانی. قم: الناشر: منشورات دار الحکمه.
- ۴- جارم، علی. البلاغه الواضحه، قم، الناشر: مؤسسه البعہ، الطبعة الثانية، ۱۴۱۰ق.
- ۵- خلجی، محمد تقی. سحر سخن و اعجاز اندیشه. قم: انتشارات صحیفه خرد، ۱۳۹۱ش.
- ۶- رجینالد هالینگ، دیل. تاریخ فلسفه غرب. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۹۳ش.
- ۷- زنجانی، عزالدین حسین. شرح خطبه حضرت زهرا(س)، قم: انتشارات بوستان کتاب، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۳ش.
- ۸- شهاب‌الدین، ابوالعباس. الصواعق المحرقة علی أهل الرفض و الضلال و الزندقه، لبنان: مؤسسه الرساله الطبعة الأولى، ۱۹۹۷م.
- ۹- شیرازی، امین‌احمد. بلاغت روان با حدیث و قرآن. قم: انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۴ش.
- ۱۰- عاملی، سید عبد الحسین، شرف‌الدین. المراجعات و النص و الاجتهاد. مترجم: سیدمحمد صادق صدر. بیروت: دار التوحید، ۱۳۵۵ق
- ۱۱- قزوینی، محمدکاظم. حضرت فاطمه از ولادت تا شهادت. ترجمه و نگارش: علی کرمی فریدنی. اصفهان: انتشارات مشعر، ۱۳۹۰ش.
- ۱۲- قمی، عباس. رنج‌ها و فریادهای فاطمه. ترجمه کتاب بیت‌الاحزان، مترجم: محمد محمدی اشتهااردی، قم: انتشارات سپهر، ۱۳۷۶ش.
- ۱۳- هاشمی، احمد. جواهر البلاغه فی المعانی و البیان و الدیع. قم: انتشارات مصطفوی، ۱۳۶۷ش.

